

ЗМІШАНІ ШЛЮБИ НА РУСІ: ПЕРШОДЖЕРЕЛА ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Бирлюк О.М.,

аспірант юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У даній статті зроблена спроба ґрунтовно розкрити поняття змішаних шлюбів, виявити першоджерела виникнення таких шлюбів та їх існування на Русі. Також характеризуються пам'ятки руського державного права і церковного законодавства, дається аналіз теорії та практики існування такого явища як змішані шлюби.

Ключові слова: змішаний шлюб, подружжя, Київська Русь, національність, віросповідання, руське право.

В данной статье сделана попытка основательно раскрыть понятие смешанных браков, выявить первоисточники возникновения таких браков и их существование на Руси. Также характеризуются достопримечательности русского государственного права и церковного законодательства, дается анализ теории и практики существования такого явления как смешанные браки.

Ключевые слова: смешанный брак, супруги, Киевская Русь, национальность, вероисповедание, русское право.

In this article is done attempt to expose soundly the concept of the mixed couples, to reveal the original sources of origin of such marriages and their existence in the Rus. Sights of the Russian constitutional law and church legislation are also characterized, the analysis of theory and practices of existence of such phenomenon as the mixed couples are also given.

Keywords: the mixed couple, conjoints, Kyiv Rus, nationality, religion, Russian right.

Україна – держава з давньою та складною історією, де завжди разом жили представники різних народностей і релігій. Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 року зафіксував наявність в Україні представників понад 130 етносів [1]. За даними Державного комітету України у справах національностей та релігій станом на 1 січня 2011 року в Україні були представлені 55 різних церков і релігійних організацій [2]. В залежності від національної політики, політичного курсу державної влади, ряду соціальних чинників динаміка постійно змінюється. Двадцять років тому Україна широко відкрила двері власного кордону для іноземців та до іноземців. Природно, зросла і кількість змішаних шлюбів¹, хоча для України це явище не є новизною. На перший погляд, ніби нічого проблематичного не становлять такі шлюби. Проте зважаючи на незгасаючі судові спори та міжнародні дискусії, де жертвами найчастіше стають діти народжені у таких шлюбах, або один з подружжя, який мало обізнаний в юридичних та релігійних сімейно-правових нормах, ця тема викликає особливий інтерес серед науковців та практиків, юристів і теологів, урядовців і громадських діячів, тощо. Для розв'язання цієї проблеми актуальним і важливим є звернення до історико-правової спадщини нашого народу. Проблеми сьогодення потребують спеціального наукового аналізу, в тому числі з використанням істо-

ричного правового і теологічного досвіду минулих поколінь. Наукове дослідження та всебічне висвітлення основних проблем такого явища як змішані шлюби має як науково-теоретичне, так і практично-правове значення. Перед укладенням шлюбу «з іноземним елементом» крім отримання юридичної консультації, майбутнє подружжя часто звертається за порадою до духовних осіб своєї релігії, щодо можливості укладення шлюбу згідно церковних правил і канонів. Адже часто другий з подружжя, будучи громадянином іншої держави, сповідує й іншу релігію. Безперечно, представники різних конфесій можуть пліч-о-пліч мирно існувати впродовж століть. Крім того, у головному законі більшості сучасних держав міститься норма щодо гарантування права на свободу совісті та віросповідання. Але що стосується задоволення релігійних потреб особи, то тут варто звернути увагу на канонічні аспекти щодо такого важливого питання як створення сім'ї з людиною іншого віросповідання, де усталені другі цінності та принципи.

У даній статті ми зробимо спробу, спираючись на державне та церковне законодавство, історико-правові дослідження поглянути на історію існування та проаналізувати сучасний стан змішаних шлюбів. Саме історичний досвід існування змішаних шлюбів свідчить про наявність реального правового механізму, який ефективно розв'язував конфліктні питання. Звернення до першоджерел, вітчизняного наукового та теоретичного надбання допоможе практичному розв'язанню

¹ У даній статті під «змішаними шлюбами» ми маємо на увазі шлюби, які укладені подружжям різних національностей та/або віросповідань.

об'єктивної проблематики змішаних шлюбів, зокрема питань які виникають при укладенні, існуванні та припиненні таких шлюбів, - що і є завданням і ціллю нашої статті. Крім того, при дослідженні цієї теми ми зможемо визначити місце і роль змішаних шлюбів в системі суспільно-правових відносин, а також долучитись до збагачення рівня правосвідомості та правової культури нашого народу, поповнити вітчизняну і європейську правову традицію демократичними і гуманістичними надбаннями. Дане дослідження може бути використане при вивченні теорії права, історії українського права, а також сімейного вітчизняного і міжнародного права.

У сучасній вітчизняній історико-правовій науці досі відсутні комплексні системні праці, присвячені аналізу проблематики зародження, розвитку і функціонування змішаних шлюбів, зокрема обґрунтування державного і церковного права, яке регулює не тільки еволюцію, а й права та обов'язки подружжя, батьків і дітей у таких шлюбах. Ця проблема окремо висвітлюється у працях вчених: О. Шевченка, В. Кульчинського, С. Троїцького, Н. Пушкарьової, В. Момотова. У своїх нещодавніх дослідженнях цієї проблеми торкаються О. Мартинюк, Т. Дементева. Серед теологів варто відзначити праці О. Павлова, М. Суворова, П. Нечаєва, В. Ципіна.

Змішана сім'я представляє собою шлюб жінки та чоловіка різних національностей та віросповідання. Церковною мовою змішаним шлюбом називається такий шлюб, який уклали між собою особи різної віри. Діапазон тут широкий – від розмаїтих напрямлень всередині самого християнства, так і шлюби з нехристиянами. Спільність віри чоловіка та жінки, які є членами тіла Христового, - найважливіша умова справді християнського й церковного шлюбу. Тільки єдина у вірі сім'я може стати «домашньою Церквою» (Рим. 16, 5; Флп. 1, 2), в якій чоловік і жінка разом з дітьми зростають у духовному вдосконаленні й пізнанні Бога. Відсутність однодумності становить серйозну загрозу для цілісності подружнього союзу. Саме тому Церква вважає своїм обов'язком закликати віруючих брати шлюб «тільки в Господі» (1 Кор. 7, 39), тобто з тими, хто поділяє їхні християнські переконання. Ця умова – союз віри, - червоною стрічкою проходить у православному врівненні впродовж усієї церковної історії. Уже в Старому Завіті питанню єдності віри подружжя надавалось першочергового значення. Бог, коли вів Свій народ по пустині у землю обітовану, застерігав людей від родичання з іншими народами: «І не споріднюйся з ними: дочки своєї не даси його синові, а його дочки не візьмеш для сина свого, бо він відверне сина твого від Мене, і вони служитимуть іншим богам, і запалиться Господній гнівна вас, і Він скоро тебе вигубить» (Повторення Закону 7, 3-4). Архімандрит Фома (Битар), представник Антіохійської Православної Церкви вважає, що змішані шлюби були однією з головних причин, які зруйнували устрій життя старозавітного народу, ослабили його, схилили до духовного розладу, падіння, зрадництва Богу. Тому сьогодні є досить актуальним вивчення всієї суті проблеми, щоб знати про можливі негативні наслідки змішаних шлюбів [3].

У Новому Завіті апостол Павло у першому посланні до Коринфлян (7, 12-16) також торкається питання змішаних шлюбів. Оскільки це явище було особливо актуальним для християнської Церкви з початку її існування. Коринфляни зіткнулись з проблемою існування подружніх союзів, в яких один з подружжя приймав християнство, а інший залишався язичником. Тобто мова йде про терпимість такого союзу, якщо він був укладений до прийняття християнської віри одним з подружжя. Апостол робить акцент на збереженні такого шлюбу в місіонерських цілях, ради навернення і спасіння невірною, оскільки «невірний чоловік освячу-

ється жінкою віруючою, і жінка невіруюча освячується чоловіком віруючим» (1Кор.7, 14). Але ніде не має згадки про шлюби, які уклались між християнами і язичниками. Зважаючи на есхатологічні настрої перших християн, можна вважати, що таких шлюбів просто не існувало. Перше ясне свідчення про укладення християнами змішаних шлюбів належить Тертуліану. Його праця «К жене» є первинна розгорнута спроба дати богословсько-практичну оцінку змішаним шлюбом і містить широкий спектр аргументів, покликаних переконати віруючих не вступати у подібні союзи [4].

Християнська Церква у перші віки додержувалась висловленого апостолом погляду на змішані шлюби і у своїй практиці не виходила за вказані межі при вирішенні цієї проблеми. Тертуліан, св. Кипріан, св. Амвросій, блаженний Августин і блаженний Феодорит не суперечили проти змішаних шлюбів, які уклались поза межами християнства (тобто до прийняття віри одним із подружжя), але не допускали укладення змішаних шлюбів вже у християнстві (тобто єднання православних з іновірними). Такі ж були рішення Соборів, які прийняла Церква за основу для вирішення питань щодо змішаних шлюбів у всі наступні віки (Лаодикійського - правило 10 і 31; Карфагенського - правило 21, 30; IV Вселенського – правило 14): «Недостойно мужу православному съ женою еретическою² бракомъ совокуплятися, ни православной жене съ мужем еретикомъ сочетаватися. Аще же усмотрено будетъ нечто таковое, соделанное кемъ либо: бракъ почитати не твердимъ, и незаконное сожитіе расторгати» (72 правило Трульського Собору³) [5].

Разом з християнством ці норми були запозичені у Візантії і у дещо перероблених формах діяли на Русі до XVIII ст. У X ст. Церква отримала монопольне право щодо шлюбно-сімейних справ, тому саме Церква своїм благословенням і надавала шлюбу юридичної сили, слідкуючи за дотриманням всіх необхідних умов. Сповідання іншої релігії одним з подружжя, було перешкодою до укладення шлюбу: «Иже дщерь благоверного князя даяти замуж в ину страну, идеже служат опреснок и съкверноеденію не отметаються, недостойно зело и неподобно правовернымъ сотворити своимъ детямъ сечетание: божественный устава и мирской законъ тоя же веры благоверство повелеваетъ поимати» [6].

На відміну від візантійського законодавства древньоруське право не тільки забороняло зв'язок, і як наслідок укладення шлюбу з іновірним, але й передбачало каральні санкції: «Аще жидовин или бесерменин будетъ с русскою, на иноязычницехъ митрополиту 50 гривен, а русскую понятии в домъ церковный» (ст. 19 Уставу князя Ярослава).

Сторінки вітчизняної історії свідчать, що ради державних інтересів, ради політичної вигоди руські князі, не зважаючи на церковні заборони, продовжували одружувались з нехристиянами і віддавати своїх дочок за неправославних. Перший династичний шлюб на Русі датується IX ст. ще до прийняття християнства. У X ст. Русь уклала династичні шлюби: на Заході – з християнською Чехією, на Півночі – зі старообрядницькою Швецією, на Сході – з мусульманською Булгарією і на Півдні знову з християнською державою Візантією. Князь Рюрик одружився на королеві Урманській Єнвізі, тим самим поклав початок традиції, яка закріпилася на Русі на наступні століття. Пізніше і потомки Рюрика, намагаючись підняти авторитет династії і отримати союзників в особі іноземних держав, укладали шлюби з чужоземцями (наприклад, Ярослав Мудрий був зя-

² Під ересю розумілось будь-яке вчення, яке відрізнялось від вчення Православної Церкви.

³ Також відомо як V-VI Вселенський Собор, який відбувся у Константинополі в 692 році).

тем шведського короля Олафа, тестем короля Норвегії Гарольда, мав внуків-королів у Франції – Филип I і у Венгрії – Белла I). Тільки у IX-XIII ст. з 250-ти відомих шлюбів Рюриківичів 104 було укладено з іноземними династіями [7]. Коли дорослих дітей не вистачало, союзи скріплювалися шляхом укладення шлюбів з малолітніми. Так, у 80-х роках X ст. після примирення волзької Булгарії, союз Русі з цією державою був скріплений династичним шлюбом князя Володимира з 4-х річною болгарською принцесою.

Церква продовжувала протистояти укладенню шлюбів з особами, які сповідують іншу віру. Незважаючи на повчання митрополита Никифора I (1104-1121 рр.) з роз'ясненнями переваг православних над католиками, ні антилатинський трактат печерського ігумена Феодосія II (1140-1156 рр.), не зупиняли князів шукати допомоги у католицькому, латинському та інших інославносвітах.

Одразу слід зазначити, що ставлення до подібних шлюбів у тогочасному українському суспільстві було неоднозначним. Такі шлюби практикувалися більше серед вищих станів, що було пов'язане передусім із прагненням одержати всі ті привілеї, якими користувалася владна знать (польська шляхта, латинське дворянство). Саме бажання отримати або утримати владу, заручитись підтримкою, спричинювали до укладення змішаних шлюбів і не раз штовхали князів на шлях зміни релігії (приклад Данила Галицького). У народі виявлялося негативне ставлення до подібних шлюбів, що було одним із засобів збереження національних традицій, проявом вірності вірі батьків, природного почуття етнічного самозбереження. Такими були об'єктивні причини. Суб'єктивні ж зумовлювалися відмінностями внутрішніх традицій, взаємостосунків між членами родини, норм поведінки, моралі, поглядів на родину, на виховання дітей тощо. Тому відомості про одруження з представниками різних національностей і релігій зустрічаються в наших історико-правових документах украй рідко. О.І. Левицький досліджуючи руський сімейний побут звертає увагу, що вже на «змовинах», які відбувалися після сватання і передували весіллю, батьки молодого і молодого обговорюючи між собою умови шлюбу, обов'язково домовлялися і про те, в чию віру, батьківську чи материнську (коли належали до різних віросповідань), повинні вихрещуватися діти, які народяться в цьому шлюбі [8].

На Русі упродовж першої половини XIV ст. майже у всіх сферах життя почали збільшуватися впливи західного християнства. Природним було і певне протистояння їм, оскільки агресія з боку західних держав – католицьких Польщі та Угорщини, згодом Литовського князівства, яке з кінця XIV ст. стало також католицьким, не сприяла сприйняттю форм культури, специфічних для «латинян». Хоча приклади прийняття християнства у формі православ'я литовськими князями зустрічаються ще в XIII ст. Литовські князі бачили переваги руських перед литовцями, спостерігали корисний вплив руського населення на останніх. Литовці переймали від руських ремесло і мистецтво, їх звичаї та традиції, християнську релігію, право, і навіть мову. Звичайно, не обходилося без протестів з боку литовців, що можна побачити на прикладі смерті Міндовга (у 1263 р.), в боротьбі Жмудського князя Стройнага з Полоцьким Товтивилом (православним) або ж під час правління Тройдена (1270-1282 рр.). Для більш тісного зближення литовські князі укладали шлюб з руськими князівнами, а ті докладали зусиль до розповсюдження православної віри не тільки у власній сім'ї, серед своїх дітей, але і поміж підданих. Так, Гелимин і Ольгерд були одружені на руських князівнах (у першого – Ольга і Єва, у другого – Марія Вітебська і Улянія Тверська); із семи синів Ге-

диміна (1316-1314 рр.) чотири (Наримонт, Любарт, Коріат і Євнут) були хрещені у православ'ї; православним були і всі дванадцять синів Ольгерда (1345-1377 рр.).

Не зважаючи на політичні, соціальні та інші зміни до початку XVIII ст. на Русі існували ті правила, які прийшли на Русь разом з християнством. Після петровських реформ, які відкрили двері для іноземців, проблема змішаних шлюбів стала настільки гострою, що уже в 20-х роках Синод Руської Православної Церкви взявся за перегляд попередніх правил. І вже перші рішення були нетрадиційними для Русі. У 1721 році був опублікований указ від 23 червня, який дозволяв засланим в Сибір шведським полоненим – протестантам одружуватись на православних руських без переїзду своєї віри. Їм заборонялось тільки схилити дружину у свою віру і передбачалось виховувати дітей у православ'ї. А вже у серпні того ж року Синод видав послання, в якому говорилось, що «брак верного мужа с женою иноверною не есть сам по себе нечист или богомерзок», і якщо такий хоч і забороняється церковними правилами, то безперечно не «аки бы сам собою был он беззаконный, но только из опасения «дабы верное лицо не совратилось к зловерию неверного или иноверного своего подружия» [9]. Пізніше, впродовж кількох десятиліть були ще ряд указів Синоду про змішані шлюби (Указ від 15 серпня 1728 р.; 7 лютого 1735 р.; 13 листопада 1780 р.), які дозволяли «иноверным лицам мужского пола браки с православными лицами женского пола», і навпаки, православним руським підданим с жінками інших віросповідань. Цікаві правила діяли з 1768 по 1832 роки для корінних жителів колишньої Речі Посполитої на території губерній: подільської, моголівської, мінської, полоцької і волинської. Тут, «дети, рождающиеся от родителей разной веры, должны были воспитываться: сыновья в отцовою, а дочери - в матерней вере» [10]. Ще більш вільна форма змішаних шлюбів допускалась у Фінляндії, яка входила до складу Російської імперії і користувалась внутрішньою автономією. Указ Синоду від 23 листопада 1832 р. дозволяв вінчання у змішаному шлюбі згідно обрядів тих церков, до яких належало подружжя, а діти від таких шлюбів виховувались у тій вірі, до якої належав батько. Більш складна ситуація була з шлюбами які укладались між християнами та нехристиянами, яких на той час в Російській імперії жило вже немало. Такий шлюб категорично заборонявся. Дещо іншою була ситуація щодо шлюбів коли двоє з подружжя були нехристияни. Якщо один з подружжя хрестився, то він міг перебувати, як тоді говорили в «єдинобрачном сожительстве и с некрещеной женой», якщо їхній шлюб був укладений ще до хрещення. Такий шлюб залишався в силі і не потребував підтвердження згідно правил Православної Церкви. Якщо ж новохрещений мав кілька жінок, то після хрещення він повинен обрати одну з них, з якою бажає надалі жити і тоді їхній шлюб благословлявся згідно церковного чину. Цікавим є зміст Указу від 25 квітня 1729 року, згідно якого якщо чоловік і дружина хрестились обоє, їм не потрібно було вінчатись. Вважалось, що саме таїнство хрещення стало для них вінчанням.

Нові закони XVIII ст. на практиці відкрили можливість зближення з протестантськими «Владельними Домами», оскільки Римо-Католицька Церква, не виключаючи змішаних шлюбів категорично, установлювала такі жорсткі умови, які були не прийнятні Руській Православній Церкві, і зокрема Імператорському Дому.

Після російської та німецької революцій 1917-1918 років династичні шлюби між Романовими і германськими Домами продовжували укладатись. Княжна Кіра, дочка Великого Князя Кирила Володимировича, вийшла заміж за Принца Пруського Луї-Фердинанда, Голову Пруського Королівського і Германського Імпе-

раторського Дому, внука Імператора Вільгема II. Її племінниця Велика Княгиня Марія Володимирівна, дочка Великого Князя Володимира Кириловича, уклала шлюб з Принцом Прусським Францем-Вільгельмом, який в православ'ї отримав ім'я Великого Князя Михайла Павловича. Від цього шлюбу у 1981 році народився син – Великий Князь Георгій Михайлович (19 червня 1985 р. шлюб був розірваний і Франц-Вільгельм знову повернувся в лютеранство). Ці тісні династичні зв'язки між Імператорською Фамілією і різними євангелічними Домами продовжувались і наступні покоління. Варто зауважити, що в таких шлюбах члени Дому не лишались церковної молитви, навіть якщо були інославами. Так, після шлюбу Великого Князя Володимира Олександровича з дочкою Великого Герцога Мекленбург-Шверинського Марією слідувала Височайша вказівка Святійшому Синоду святкувати народження Великої Княгині і її тезоіменитство, хоча вона так і залишалася лютеранкою. У таких випадках Великі Княгині не отримували титул «Благовірні» [11].

Подібна практика щодо визнання чи невизнання змішаних шлюбів визнається і зараз. Православна Церква завжди поважала вільний вибір людей. Все решту залежить від широти віри та настроїв подружжя. В основах соціальної концепції Української Православної Церкви, прийнятої у 2002 році, значиться: «Церква з повагою ставиться і до такого шлюбу, в якому лише одна сторона належить до православної віри, згідно зі словами святого апостола Павла: «Невіруючий чоловік освячується жінкою віруючою, і жінка невіруюча освячується чоловіком віруючим» (1 Кор. 7, 14). <...>Згідно з древніми канонічними приписами, Церква й сьогодні не освячує вінчанням шлюби між православними й нехристиянами, водночас визнаючи їх законними і не вважаючи тих, котрі взяли такий шлюб, як таких, що перебувають у блудному співжитті. Виходячи з міркувань пастирської ікономії, Українська Православна Церква як у минулому, так і сьогодні вважає за можливе одруження православних християн з католиками, членами Древніх Східних Церков та протестантами, які сповідають віру в Трьєдиного Бога, за умови благословення шлюбу в Православній Церкві й виховання дітей у православної вірі. Такої самої практики протягом останніх століть дотримуються в більшості Православних Церков» (Х.2) [12].

Сім'я для суспільства – це особливий інститут, здатний постійно відтворювати носія соціального життя – людину. На сьогодні дослідження змішаних шлюбів в Україні, практична робота з такими сім'ями є доволі

перспективним напрямком науки і практики. Метою досліджень правового регулювання укладення змішаних шлюбів є пошук шляхів вирішення колізійних проблем у цій сфері, а також вияв прогалин і недоліків як у світському так і церковному законодавстві, спираючись на історичний досвід вітчизняної та іноземної практики юристів і теологів. Здавалося б, сьогодні укладення та існування таких шлюбів не повинно викликати ніяких проблем. Проте проблеми і наслідки від змішаних шлюбів не дають забути про себе. Як нещодавно відзначив представник МЗС України у Львові Вячеслав Войнаровський, однією з новітніх проблем змішаних шлюбів є не реєстрація матір власної дитини як громадянина України. Згодом дитина стає об'єктом шантажу з боку родичів чоловіка-іноземця, які за певних обставин навіть погрожують відібрати дитину. Нерідко українські діти опиняються за кордоном сам на сам з проблемами - без знання мови і навіть місця проживання, коли батьки трагічно гинуть чи просто безвідповідальні. Держава не завжди спроможна надати вчасно допомогу у подібних випадках, а тому допомагають громадські організації, зокрема релігійні громади. «Ось спадок від Господа: діти; нагорода від Нього – плід чрева», – говорить Псалмопівець (Пс. 126, 3). Сім'я, як домашня церква, є єдиний організм, члени якого живуть і будують свої стосунки на основі закону любові. Досвід сімейного спілкування навчає людину подоланню егоїзму й закладає основи здорової громадянськості. Саме в родині, як у школі благочестя, формується і міцнішає правильне ставлення до ближніх, а отже, до свого народу, до суспільства в цілому. Жива спадкоємність поколінь, починаючись в родині, знаходить своє продовження в любові до предків та вітчизни, у почутті причетності до історії. Тому таким небезпечним є руйнування традиційних зв'язків батьків з дітьми, якому, на жаль, багато в чому сприяє уклад життя сучасного суспільства. Припинення соціальної значущості материнства й батьківства порівняно з успіхами чоловіків і жінок у професійній галузі призводить до того, що діти починають сприйматися як непотрібний тягар; воно також сприяє відчуженню й розвитку антагонізму між поколіннями. Роль сім'ї у становленні особи виняткова, її не можуть підміняти інші соціальні інститути. Зруйнування сімейних зв'язків неминуче пов'язане з порушенням нормального розвитку дітей і позначається на всьому їхньому подальшому житті. Саме тому вивчення сім'ї, шлюбу має глибоке теоретичне і практичне значення, воно є важливою передумовою розуміння багатьох процесів, які відбуваються у сучасному суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. В.Джаман, П.Мручковський, І.Ковбас, С. Гігейчук. Урбанізація й етнічна структура населення // Науковий вісник Чернівецького університету, Випуск 434. С.84
2. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2011 р. // інтернет-ресурс http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=829%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk
3. Архимандрит Фома (Битар.) Проблема смешанных браков. // Журнал «Ан-Нур» («Свет»), переклад з арабської Надії Семенової, 1980.
4. Хулап В., священник. Идеал брака «в Господе» и проблема смешанных браков в доникейский период // Научный богословский портал Богослов.RU, ноябрь 2010.
5. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима. Т.І. – Киев – 2008. – С.649
6. Российское законодательство X-XX вв. /Под ред. О.И. Чистякова М., 1984. Т.1. С.190.
7. Історія української культури. У п'яти томах. Том II (Українська культура XIII - першої половини XVII століть). Київ, "Наукова думка", 2001.
8. Левицкий О. Черты семейного быта в юго-западной Руси в XVI-XVII вв. // Архив Юго-Зап. России. 1909. Т. 3, ч. 8. С. 25.
9. Нечаев П. Практическое руководство для священнослужителей. С П б., 1892. С. 246-248.
10. Булгаков С. В. Различие исповеданий лиц брачующихся. Настольная книга для священно-церковнослужителей. Т. 2. М., 1993. С. 1207.
11. Валентин Асмус протоиерей. Династические связи Российской Императорской Фамилии с Германскими Владетельными Домами, М., (EVA), 2003. С. 20-29.
12. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К.: Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. — С.80.